

ПРИЛОЗИ

О НАУЧНОМ ЛИКУ ГРГЕ НОВАКА

I. — ДЕТИЊСТВО И МЛАДОСТ У ДАЛМАЦИЈИ

Далмација је дала југословенској историографији читав низ истакнутих историчара, који су вредношћу и значајем својих научних напора и постигнутих резултата изорали дубоку бразду не само на научном пољу своје уже отаџбине, Далмације, не само у југословенским оквирима, него и у ширим интернационалним релацијама. Један од ових, од најзначајнијих, без сумње је знаменити хрватски и југословенски историчар и археолог Грга Новак. У овом раду покушаће се да се у главним потезима скицира његов маркантни и сложени научни лик, не улазећи при томе у споредније детаље и појединости.¹ Стваралачки опус Г. Новака представља складну симбиозу археологије и историје, које се међусобно преплићу и прожимају, догуњују и обједињују у једну хармоничну и нераздвојну органску целину. Тешко је прецизирати где у његовим делима престаје археологија и почиње историја.

Грга Новак је рођен у граду Хвару 2. априла 1888. Духовито је речено да је Новак „тежак из кнежеве палаче“.² Говорећи о свом рођењу, сâм Новак износи ове карактеристичне појединости:

„Звучи пордо, но било је баш обратно: због сиромаштва се то догодило. У кући мога оца и његова брата није било мјеста за младу невесту, па ме је мајка родила у стану својих двију тетака, које су становале у западној кули старе кнежеве палаче као станарке () Но, точка је била дивна. На обали мора, одмах до лође Самикалија, а прекопута старога хварског казалишта.

¹ Сматрам за своју пријатну дужност да се и на овом месту срдачно захвалим Новаковим најближим сарадницима др Ивану Илићу, дугогодишњем организационом тајнику Југославенске академије знаности и умјетности, и др Божидару Чечуку, професору Свеучилишта у Загребу, на подацима које су ми уступили за овај рад.

² D. Foretić, *Povjesničar djelom ugrađen u povijest*, *Vjesnik*, Загреб, с. XI 1878.

Кад сам, дакле, први пут прогледао, испред мене се пружало плаво море, а наоколо саме венецијанске палаче из бијела мрамора...“³

Истом, приликом, евоцирајући успомен на своје детињство, Новак је испричао ове аутентичне детаље:

„Дјед ми је био рибар; чим сам проходао, водили су ме на рибарске бродове. Одмах до куће у којој сам се родио налази се хрватска лођа (. .) а на истом тргу катедрала с ренесансним звоником. С друге стране родне куће црква св. Марка с красним звоником из XV стољећа, с гробницама Прибојевића, обитељи Ханибала Луцића, а на истом тргу палача Хекторовић — Лепорини. Један чисто повијесни амбијент“.

Школовање започео је Г. Новак у свом родном граду Хвару, где је свршио основну школу и нижу гимназију; ту је на њега и његово формирање нарочито позитивно утицао један од његових наставника, Стјепан Миличић, који му је остао у сећању и у дубокој старости. Вишу класичну гимназију учио је у Травнику, где је матурирао 1906.⁴ Затим је на универзитетима у Загребу, Прагу⁵ и Бечу студирао историју, археологију и географију; на постдипломским студијама похађао је предавања из опште историје на универзитетима у Минхену, Берлину и Јени.⁶

Као многи научни радници тако је и Г. Новак започео свој списатељски рад — поезијом. Песме је почео да пише већ као

³ G. Novak, *Rad me čini mladim*, разговор водила Драга Унгаро, *Vjesnik*, 12 II 1978.

⁴ У *Народној енциклопедији СХС* (књ. III, стр. 100) и у *Enciklopediji Jugoslavije* (књ. VI, стр. 304) погрешно стоји да је гимназију учио у Сплиту. Сећајући се свога школовања у травничкој гимназији, сам Новак прича: „А то вам је била сјајна школа (. . .) Ништа поповско, међу ђацима било је католика и православаца и муслимана (. . .) Уједно је то била и најстрожа гимназија (. . .) Тамо смо научили латински и грчки као воду пити“.
(*Vjesnik*, 12. II 1978.)

⁵ Сећајући се својих студија у Прагу, Новак је споменуо ове појединости: „Знате, онда је било тако да су ђаци одлазили за професорима. Ако је, на примјер, неко желио слушати предавања Масарикова, ишао је у Праг. Тако и ја. Био је изванредан професор; предаваоница је увијек била дупком пуна студената; до њега смо пјешачили далеко, јер је предавао „преко Влтаве“, а не и у згради Универзитета, а ми смо морали преко Карлова моста, јер је то био једини пријелаз гдје се није плаћао крајцар. Но слушао сам тамо и друге одличне професоре историје и археологије, јер је чешки Универзитет тада био један од најбољих“.

⁶ В. Сећук, *Biografija G. Novaka, Adriatica praehistorica et antiqua, miscellanea Gregorio Novak dicata*, уредили В. Миросављевић Д. Рендић-Миочевећ, М. Суић, Загреб, 1970, стр. IX.

гимназиста, а објављивао их је тек као студент.⁷ Као студент историјских наука друге године написао је и објавио свој први чланак са темом о књижевности старога Египта,⁸ састављен углавном на основу тадашње приступачне литературе, али која већ показује широку обавештеност, ретку у тако младим годинама. Новаков други рад је из подручја географије.⁹

По завршетку студија Г. Новак се враћа у своју Далмацију, и буде постављен за суплента Велике реалке у Сплиту, где предаје историју и географију (1911). Већ идуће године, поред редовне наставничке дужности, постаје асистент Археолошког музеја у Сплиту. Сам Новак о томе прича:

„... привукао ме к себи наш велики археолог дон Фране Булић. У таквом амбијенту, као „помоћна знањствена сила“ у Археолошком музеју, пуних девет година уз заиста богату и разноврсну библиотеку, коју ми је дон Фране повјерио да је водим, могао сам се страствено посветити археологији и повјести, могао сам писати, истраживати и ископавати“.¹⁰

Иако је у Сплиту обављао истовремено и упоредо две дужности, Г. Новак је доспевао — захваљујући својој радној дисциплини и својој стваралачком елану — да врши истраживања у богатим далматинским историјским архивима и библиотекама, нарочито у Сплиту, Задру и Дубровнику, а у неколико махова му је омогућено да истражује и у Млетачком архиву, тој неискрпној ризници изворне грађе не само за историју Млетачке Републике него и за историју свих јужнословенских и балканских народа. Резултат ових истраживања била је његова докторска дисертација *Slaveni i Venecija*. Одбранио ју је на Свеучилишту у Загребу 1913. Исте године промовисан је за доктора историј-

⁷ Vj. Maštrović (*Bibliografija radova G. Novaka, Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 1960, св. VI—VII, стр. 606) спомиње ове Новакове песме, објављене у омладинском часопису *Mlada Hrvatska: Pod pergolom* (бр. 6—7, 1909); *Proljetni soneti* (бр. 9—10, 1909); *Dva soneta* (бр. 3—4, 1911); *Intermezzo* (бр. 4, 1912). Сећајући се овога часописа и својих младићких песама, сам Новак казује: „Издавали смо часопис *Mlada Hrvatska*. То је био либералан, напредно оријентисан, антиклерикални часопис (...) Потом, када сам већ био професор у Сплиту, песме сам чак био прикупио, средно, а мој друг из сплитске гимназије сликар Томазео је припремио илустрације. Онда је дошао рат (...), а кад смо и Томазео и ја отишли, директор гимназије је, чистећи столове и ормане, бадио у ватру и те моје стихове, и тако ја прекидам с писањем...“ (Анкета „Политике“: *Ко је на вас пресудно утицао и зашто?* Г. Новак: *Примамљивост непознатог*, *Политика*, 10. III 1974.)

⁸ G. Novak, *Lijepa literatura u starom Egiptu, Mlada Hrvatska*, бр. 3, 4, и 5, 1909.

⁹ G. Novak, *Klimatički odnosi grada Hvara (uz osobit obzir prema Visu i Spljetu)*, *Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog društva*, knj. XXIV, св. 2—4, Загреб, 1912.

¹⁰ B. Čečuk, *Život posvećen povijesti i arheologiji, Vjesnik*, 4. IV 1978.

ских наука.¹¹ Већ овај први Новаков већи научни рад показује солидно познавање историјских извора и литературе, и обећава добар развој.

Од првих Новакових научних радова посебно је запажена његова студија о првој социјалној револуцији на Хвару.¹² Приказујући и оцењујући ову студију, Стјепан Роца с разлогом констатује: „Ово није само хисторија социјалне револуције на Хвару, већ је то и хисторија културе, умјетности, душевног рада и напора ондашње и још старије хрватске генерације“. Роца позитивно оцењује Новаков критицизам, његово коришћење историјских извора, његово познавање литературе, његову документованост, и одаје му посебно признање „на овако научном и богатом дјелу“.¹³

II. — ТУМАЧ ЈУГОСЛОВЕНСКО-ИТАЛИЈАНСКИХ ОДНОСА

Окупација великог дела Далмације од стране италијанских оружаних снага, у новембру 1918. године — иако су оне изјављивале да долазе као пријатељи и савезници — изазвала је разумљиво огорчење међу широким народним масама у окупираним крајевима, које су очекивале ослобођење и уједињење у једну југословенску државу, а не окупацију.¹⁴ То народно незадовољство дошло је до изражаја на великом народном збору, у присуству делегата из свих окупираних места и острва, у Сплиту 5. јануара 1919. Збор је организовало Народно вијеће за Далмацију под председништвом Јосипа Смодлаке, члана покрајинске владе.¹⁵

У тадашњим тешким приликама, у току првога светског рата, Г. Новак није могао да нађе издавача за своју дисертацију, али је ипак успео да објави два одломка. Први носи наслов: *Slaveni i Venecija, I, do god. 1000. Izvještaj Velike realke u Splitu za školsku godinu 1912—1913.* Сплит, 1913, стр. 5—100. Исти текст публикован је и као посебан отисак, Сплит, Народна тискара, 1913, стр. 3—100. Други одломак носи наслов: *Slaveni i Venecija. Poglavlje IX. Hrvati, Venecija, Bizant i dalmatinski gradovi u prvoj polovini XI stoljeća. Izvještaj Velike realke u Splitu za školsku godinu 1914—1915.* Сплит, 1915, стр. 3—16. О истој овој проблематици расправљао је Новак и у полемичком чланку: *Slaveni i Venecija. (Pripomena na bilješke Bartula Poparića).* *Nastavni vjesnik*, књ. XXII, св. 10, 1914, стр. 787—794.

¹² G. Novak, *Pučki prevrat na Hvaru god. 1510—1514.* Сплит, 1918, стр. 112 — XXXI таб.

¹³ S. Roca, *Jedan od najmlađih, Narodni list*, Задар, 10. X 1918.

¹⁴ J. Biankini, *Prva dva mjeseca talijanske okupacije Dalmacije, Almanah Jadranska стража*, Београд, 1928. Вј. Маштровић, *Kako je izvršena okupacija Zadra 1918.* Задар, 1951.

¹⁵ K. Milutinović, *Josip Smodlaka u borbi za Zadar, Zadarska revija*, св. 6, 1969, стр. 613—651.

Главни говорници били су Ј. Смодлака и Г. Новак, који су иста-кли словенско обележје Далмације кроз векове и захтевали да она у целини уђе у састав нове југословенске државе. Док је први говорио као политичар, износио национално-политичке аргументе, дотле је други иступио као историчар, документујући своја излагања историјским аргументима; они су се међусобно допуњавали. После њихових говора донесена је значајна резолуција, у којој се између осталог каже:

„Протестујемо против војне окупације наших територија од стране војних снага Краљевине Италије, која је била учињена против воље велике већине становника. Упућујемо апел талијанској демократији да се удружи са југословенском демократијом у остварењу напора за побољшање добросусједних односа, у складу са идејама Мацинија, Кавура и Гарибалдија, у циљу рјешавања свих спорних питања између Италије и Југославије на пријатељски начин и у складу са националним правима и принципима самоопредјелења са слободним и јавним гласањем под неутралном контролом, дајући националним мањинама на обје стране једнаку заштиту против сваке повреде.“¹⁶

Ова резолуција, коју су заједнички саставили Смодлака и Новак, објављена је не само у многим југословенским него и у страним листовима, нарочито француским, енглеским и америчким, и оставила повољан утисак. Једино ју је италијанска иредентистичка штампа оштро и безобзирно нападала. Наравно, резолуција је узалудно апеловала на италијанску демократију, чији се глас у тадашњој националистичкој и шовинистичкој хистерији уопште није могао чути, иако се праве демократске снаге нису слагале с иредентичком кампањом Д'Анунцијевих „ардита“ и „летионара“.¹⁷

После уједињења и стварања заједничке југословенске државе, када је у Скопљу основан Филозофски факултет — први факултет у Македонији — Г. Новак је изабран прво за доцента (1920), а затим за ванредног професора опште историје средњег века (1922). Сећајући се својих предавања у Скопљу, сам Новак вели: „Предавао сам средњи век и две године сам држао предавања о Дантеу: он је био моја опсесија. Студенти су волели та предавања и то ме је подржавало у уверењу да радим добро“.¹⁸ Према сведочанству Михаила Апостолског, председника македонске Академије наука и уметности: „Грга Новак је био професор и у Македонији, пдје је оставио дубоке прагове. Његови некадашњи студенти увијек га се сјећају као човјека јаке воље и

¹⁶ Novo doba, Сплит, 7. I 1919.

¹⁷ L. Bissolati, *La politica Estera Italiana dal 1897 al 1920. Scritti e Discorsi*, Милано, 1923, 416. М. Колудровић, *Pregovori s Leonidom Bissolatiјem*, Ријека ревија, св. 3—4 1954.

¹⁸ Г. Новак, *Примамљивост непознатог*, Политика, 10. III 1974.

енергије, али и врло друштвеног и приступачног“.¹⁹ Иако је у Скопљу остао свега четири године (1920—1924), он је са своје стране допринео подизању првих висококвалификованих научних и наставничких кадрова младих историчара у Македонији. Осим тога, Новак је — поред своје професорске и научне делатности — био неко време и директор Народног позоришта у Скопљу. Позналац драмске литературе и љубитељ глумачке уметности, он је и на овом месту користио подизању културног нивоа главног града Македоније.

За време свога службовања у Скопљу Новак се дубље заинтересовао за изучавање источног питања. Он није обухватио ову сложу историјску проблематику у целини, него се ограничио на италијанско-југословенске односе у доба прве фазе херцеговачко-босанског устанка и рата Србије и Црне Горе против Турске 1876.²⁰ О овој интересантној и значајној теми није пре Новака посебно писано ни у југословенској, ни у италијанској историографији. Он је био први који је о овој теми вршио специјална истраживања у нашим и страним архивима и библиотекама, и дошао до нових и значајних закључака: да је Италија заузимала два става према источном питању; с једне стране, италијанска влада и владајуће класе супротстављале су се свим покушајима формирања једне југословенске државе на Балкану; с друге стране, напредне снаге, са великим италијанским револуционаром Ђузепеом Гарибалдијем на челу, поздрављале су ослободилачке покрете на Балкану и пропагирале идеје о образовању јужнословенске федерације и балканске конфедерације. Гарибалди је био обавештен да се у херцеговачком устанку активно боре и Црногорци; у писму од 31. октобра 1875. он пише једном свом пријатељу у Трст: „Кад би остао само један борац у Херцеговини треба да га помажемо. Надам се да ће Љубибратић и његови другови истрајати све до пролећа. Треба радити за њих свом силом. Кажите црногорским соколима да свет обожава њихово јунаштво“. У свом прогласу омладини балканских народа од 4. августа 1876. Гарибалди кличе: „Рат робова против угњетача, угњетених против оних, који им отимају имање, обешчашћују жене! () Сопственици вешала, пошто су се борили за њихово одржавање, морају да се сада увере, да робови бирају пре смрт него ропство“.²¹

У овој својој књизи. Г. Новак се није ограничио само на цитирања Гарибалдијевих манифеста и прогласа, него је изнео и низ конкретних података о учешћу гарибалдинаца у херцеговачком устанку и у рату Србије и Црне Горе 1876. Новак износи, између осталог, и важан податак о националном саставу посебне

¹⁹ *Nestor naše znanosti. Izjave. Vjesnik*, 8. IX 1978.

²⁰ G. Novak, *Italija prema stvaranju Jugoslavije*, Заргеб, 1925.

²¹ *Ibid.* стр. 125—126.

интернационалне бригладе, која се формирала у Херцеговини и у којој је, било: 390 Италијана, 284 Француза, 83 Грка, 53 Енглеза, 22 Немаца, 2 Американца и 1 Швеђанин.²² Пишући о гарибалдинцима у првом српско-турском рату, Г. Новак се користио не само својим архивским истраживањима и објављеном кореспонденцијом него и мемоарском литературом самих гарибалдинаца, између осталог и драгоценим успоменама италијанског социјалисте Ђузепе Барбанти-Бродана, адвоката из Болонје, добровољаца у италијанском одреду на Дрини.²³

Иако је после ове Новакове књиге написано и објављено још неколико студија и расправа, које обрађују ову историјску проблематику на основу новопронађене архивске праће, вредност његове књиге остаје и даље незаобилазна и несумњива; она садржи толико важних података и значајних чињеница да се и данас користи и цитира.

III. — ИСТОРИЧАР ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ЈАДРАНА

Од 1924. па све до 1962. године, са два прекида (1926, у психози међустраничких борби у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и 1941, за време „Независне државе Хрватске“, када је од усташког режима отпуштен из службе и затваран), Г. Новак је био професор класичне историје и шеф историјске катедре на Филозофском факултету у Загребу, декан Факултета (1934—1935) и ректор Свеучилишта (1946—1947).

Упоредо с успешном професорском делатношћу, о којој његови некадашњи студенти још и данас говоре са заслуженим признањима, одвијала се и Новакова многоструко значајна научноистраживачка активност. Он је једини хрватски и југословенски историчар који је у својим изучавањима обухватао целокупну прошлост Јадрана: од преисторије, преко Грка и Римљана, преко средњовековних држава, преко тешких отпора млетачкој ап्रेसији и италијанској иреденти, све до наше ослободилачке борбе и народне револуције. У том свом широком обухватању зналачки је захватио читаво подручје југословенског Јадрана:

²² Ibid. стр. 119.

²³ G. Barbanti — Brodano, *Volontario nella guerra serbo-turca, Serbia, Ricordi e studi slavi*, Società Editrice „Pagine Sparse“, Bologna 1877. Новак је користио и цитирао друго издање ове књиге, која је објављена под измењеним насловом: *Su La Drina, Ricordi e studi slavi, Milano*, 1878. Тек у наше дане ова је књига преведена и публикована као посебно издање Српске књижевне задруге под насловом: Ђ. Брабанти — Бродано, *Гарибалдинци на Дрини 1876*. Превео Миодраг Т. Ристић. Београд, 1958. У предговору Милана Ж. Живановића и његовим коментарима уз ово издање има такође података, који допуњују и потврђују резултате Новакових истраживања ове тематике.

од Трста па све до Скадра.²⁴ Обрађивао је — истовремено и паралелно — целокупно историјско збивање: економско, социјално, политичко и културно.

У току свога дугогодишњег научног рада, који обухвата раздобље од седам деценија, Г. Новак је вршио архивска истраживања и археолошка ископавања на првом месту у својој Далмацији, а када му то није било довољно, кад је осетио потребу да своја знања прошири и продуби, заронио је у неисцрпне архивске ризнице Венеције и Рима, Беча и Берлина, Париза и Лондона. И свуда је наилазио на све нове и нове драгоцене податке и непознате чињенице о вековној борби за Јадран.

Као сви прави научници, тако је и Г. Новак отпочињао с малим, специјалним расправама, у којима је обрађивао посебна историјска питања, да постепено пређе на све шире теме, крупније научне проблеме и шире историјске синтезе. Још као млад професор сплитске реалне гимназије, на почетку свога научног рада, осетио је значај далматинских градова за историјски развој приморских крајева и почео да испитује и обрађује поједине догађаје из њихове бурне и богате прошлости. Најдубље је заронио у историју Сплита. Деценијама, од своје ране младости па даље, прикупљао је податке, вршио археолошка ископавања и проучавао изворну архивску грађу из богате прошлости Сплита. Много доцније, сећајући се почетака и токова овога свога дугогодишњег истраживачког рада, Новак је изнео ове карактеристичне појединости:

„Почео сам са Сплитом. Почетком двадесетих година сплитска општина расписе један натјечај: да се изради историја града.²⁵ Примимо нас тројица то на себе, али нам сплитска општина при том не да ни динар, и двојица диплу руке, а ја сам наставим. Обишао сам о свом трошку све архиве на које сам био упућен () и после 10 година рада однесем први део студије. У сплитској општини 1931. кажу ми, једноставно, да они за то пара немају. Шта сам могао? Рад ме је већ до те мере био занео, да ни помишљао нисам да га оставим. Помогао ми је опет дон Фране²⁶ — расписао се по новинама, грдио је, критиковао те општинаре који за знанство и књижевност нису хтели ни да чују. И други су такође писали, и то ми, природно, да нове снаге. Упркос свему, завршим и другу и трећу књигу, све је то имало преко 2500 страница, све су то били потпуно нови подаци, али шта вреди када разумевања нитде није било“.²⁷

²⁴ К. Милутиновић, *Istoričar jugoslovenskog Jadrana, povodom 70-godišnjice života G. Novaka, Mogućnosti*, Сплит, књ. VI, св. 1, 1959.

²⁵ Конкурс је расписан 1924, (Вј. Маштровић, G. Novak, *Zadarska revija*, св. 4, стр. 313, 1958).

²⁶ Археолог Фране Булић.

Г. Новак, *Према љивост непознатог, Политика*, 10. III 1974.

Издавача за ово своје капитално дело Г. Новак није могао да нађе за све време трајања Краљевине Југославије, него тек у новој, социјалистичкој Југославији. У предговору прве књиге своје *Povijesti Splita* Г. Новак је с признањем истакао: „Народни одбор града Сплита, желећи да наш град добије своју штампану повијест, донио је самоиницијативно год. 1952. закључак, да преузме моју *Povijest Splita*, и тај је свој закључак остварио“.²⁸

У читавој тадашњој југословенској историографији није постојала још једна монографија некога нашега града, израђена на тако широкој научној основи и тако опсежног обима као ова Новакова *Povijest Splita*. Прва књига обухвата раздобље од преисторијских времена до дефинитивног губитка пуне аутономије Сплита (1420) и има 660 штампаних страна. Друга књига приказује раздобље од 1420. до пада Млетачке Републике (1797) и садржи 560 страна. Трећа књига обухвата време од 1797. до прве победе народњака над аутономашима (талијанашима) на општинским изборима у Сплиту 1882. и има 542 стране.²⁹ Велика је штета што није доспео да напише и четврту, завршну књигу, која би приказала раздобље од 1882. до уједињења 1918. Тај посао оба-виће неко од његових ученика и следбеника.

Иако је *Povijest Splita* написана углавном у раздобљу између два светска рата — када се обрађивању и приказивању економске, социјалне и културне историје, осим ретких изузетака, није посвећивала довољна пажња — ово Новаково дело садржи не само политичку историју Сплита него у пуној мери и у широком опсегу и његову богату и разноврсну економску, социјалну и културну историју. Осим тога, ту су детаљно обрађени и односи између Сплита и осталих далматинских градова, општа збивања која су заједничка целој Далмацији, борба народњака за сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом, и низ других значајних историјских тема. Приказујући и оцењујући *Povijest Splita*, Виктор Новак је констатовао да је то „његово животно дело“.³⁰

После Сплита Г. Новак је посветио највећу пажњу историји Дубровника. Свој први рад из ове области објавио је још као доцент у Скопљу.³¹ После тога, дао је читав низ специјалних сту-

²⁸ G. Novak, *Povijest Splita I*, Сплит 1957. Предговор. Друго издање, Сплит 1978.

²⁹ У своме предговору Новак каже: „За III. свезак моје *Povijesti Splita* употребио сам у обилној мјери списе архива града Сплита. Иако је тај архив за вријеме рата изгорио (1943) оставио сам у појединим опаскама ону сигнатуру докумената која је била на списима архива, кога више нема“.

³⁰ V. Novak, *O bogatoj prošlosti Splita*, Vorba, 6. VI 1958.

³¹ Г. Новак, *Култура у Дубровнику око 1775. године, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. II, св. 2, 1922.

дија и расправа из историје дубровачког подручја. Најзад, као председник Савета Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику, Новак је био „уз директора Института, академика Цвита Фисковића, покретач обраде и публицирања цјеловите повијести Дубровника“.³² Као синтезу својих дугогодишњих систематских изучавања ове тематике Новак је обрадио најстарије раздобље историје Дубровника и његовог краја.³³ Његови ученици и следбеници наставиће тамо где је он застао.

Исто тако велику пажњу посветио је Г. Новак изучавању и приказивању богате прошлости Задра, једнога од најстаријих и најзначајнијих градова на источној обали Јадрана. Док су италијански грађански историчари покушавали на све могуће начине — служећи се често и фалсификатима и мистификацијама — да прикажу Задар као наводно „италијански град“ и „жариште италијанске културе и романске цивилизације у Далмацији“, дотле је Новак у низу својих студија и расправа доказивао и доказао вековни словенски карактер Задра као главног града Далмације. Поред низа специјалних радова о Задру и Задранима, Новак је дао и један синтетичан преглед историјског развоја Задра.³⁴ Према његовим истраживањима: Задар је у доба народног препорода у Далмацији постао „предводник у буђењу народне свијести“; затим „сијело Далматинског сабора, а тиме и средиште политичких расправа и борби“; „средиште цјелокупног политичког живота Далмације“.³⁵ По Новаку: „Задар није био у то вријеме само политички него и културни центар Далмације“.³⁶

Од осталих далматинских градова Г. Новак је посветио посебну пажњу и граду Шибенику. Само, док је историју Задра приказао у целини — од најстаријих времена до његовог ослобођења од туђинске владавине — дотле се у обради прошлости Шибеника ограничио само на млетачко раздобље.³⁷ У поређењу са ранијим покушајима обраде прошлости Шибеника овај рад представља напредак.

³² I. Perić, *Doprinosi G. Novaka istraživanju prošlosti Dubrovnika i dubrovačkog kraja*, *Dubrovački vjesnik*, 8. IX 1978.

³³ G. Novak, *Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća (do propasti Epidauruma)*, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, књ. X—XI, стр. 1—84, 1962—1963. Овај рад објављен је и на француском: *L'histoire de Dubrovnik depuis les temps préhistoriques jusku' au début du VI s. (chute d'Epidaurum)*.

³⁴ G. Novak, *Presjek kroz povijest grada Zadra*, у зборнику: *Grad Zadar — presjek kroz povijest*, посебно издање Института ЈАЗУ у Задру, стр. 7—72, Задар, 1966.

³⁵ *Ibid.*, стр. 70—71.

³⁶ *Ibid.* стр. 72.

³⁷ G. Novak, *Šibenik u razdoblju mletačke vladavine 1412—1797. godine*, у зборнику: *Šibenik, spomen zbornik o 900-objetnici*, посебно издање Музеја града Шибеника, стр. 195—288, Шибеник, 1976.

Г. Новак се није зауставио само на истраживању и проучавању историје далматинских градова, него је обухватио и приморска острва, у првом реду Хвар и Вис. Још као млад суплент он се јаче заинтересовао за прошлост свога родног Хвара и покушао да осветли један део његове историје.³⁸ Деценију касније већ је био у могућности да напише и објави једну монографију о Хвару, у којој је синтетички приказао историјски развој Хвара од преисторијских шпиља и пећина, преко рчких колонија и римских насеља, преко средњовековних збивања, преко борбе пучана за равноправност са властелом, преко млетачке, прве аустријске, француске и друге аустријске владавине, све до привремене италијанске окупације и уласка Хвара у састав југословенске државе.³⁹ Ово је прва монографија Хвара, израђена на основу самосталних археолошких ископавања и архивских истраживања у домаћим и страним архивима.

Исти такав суд може се дати и о Новаковој монографији о Вису.⁴⁰ У овој првој књизи приказана је историја Виса од најстаријих времена до 1941. Када је аутор писао ову књигу, још није била објављена сва ахривска грађа и мемоарска литература о Вису у доба народноослободилачке борбе, тако да је он своја излагања прекинуо са 1941. У предговору аутор изричито каже:

„Други свезак, који се већ спрема за штампу, приказат ће раздобље повијести Виса од 1941. до 1945. године, када је Вис, послје окупације, 1943. године ослободила НОВ претворивши га у поморску базу са које је вршена наша ослободилачка борба на мору, тдје је од липња 1944. боравио Врховни штаб са другом Титом, и када је Вис све до ослобођења Београда био средиште војног и политичког руководства нове Југославије“.⁴¹

На жалост, Г. Новак није доспео да напише и ову другу књигу своје монографије о Вису: остала је у забелешкама, скицама и нацртима, заједно са многим другим недовршеним радовима и неоставреним плановима.

После ослобођења и наше народне револуције Новак је — на основу својих дугогодишњих истраживања у домаћим и страним историјским архивима и библиотекама — написао и објавио низ запажених научних студија и расправа из историје народног препорода у Далмацији у другој половини XIX века. Тешке и огорчене борбе између народњака и аутономаша, које су отпочеле одмах након пада Баховог апсолутизма и трајале све

³⁸ G. Novak, *Otok Hvar u starome vijeku, historička rasprava, Izvještaj Velike realke u Splitu za 1913—1914. školsku godinu*, стр. 5—27, Сплит, 1914.

³⁹ G. Novak, *Hvar, Istorijaska biblioteka*, књ. II, стр. 238, Београд, 1924.

⁴⁰ G. Novak, *Vis, knjiga prva, od VI stoljeća prije nove ere do 1941. godine*, издавачки завод ЈАЗУ, стр. 281, Загреб, 1961.

⁴¹ Ibid. Предговор, стр. 5.

до победе народњака на посланичким изборима за Далматински сабор (1870), мало је ко темељитије проучио и свестраније приказано од Г. Новака. Било би само за пожелети да се све његове студије и расправе о овој сложеној историјској проблематици — разбацане по разним листовима, часописима и зборницима — што пре прикупе и публикују у посебној књизи, која ће попунити осетну празнину у нашој научној литератури.

Од великих Новакових историјских синтеза споменућемо само две нарочито значајне. Прва је његова позната књига *Naše more*, прво научно дело о историјском развоју југословенског поморства.⁴² Друга је већа историјска синтеза његово дело *Prošlost Dalmacije*, у две књиге, у којима је зналачки приказана историја ових крајева од најстаријих времена до Рапалског уговора (1920), када је Далмација ушла у састав југословенске државе.⁴³ Обе ове књиге намењене су широј читалачкој публици и зато нису снабдевене научним апаратом. Последњих година, на основу нових истраживања, Г. Новак је допунио и знатно проширио ово своје дело и припремио друго издање у четири књиге под новим насловом: *Povijest Dalmacije*.⁴⁴ То ће бити прва, потпуна, научно изражена историја ове покрајине у југословенској историографији. Тек на основу овога дела — које ће представљати глобалан резултат његових дугогодишњих напора и остварења — моћи ће се формулисати потпун суд о Г. Новаку као историчару југословенског Јадрана; међутим, већ се на основу свега досад реченога може без претеривања рећи да га до данас нико од оних, који су проучавали историју Далмације, није достигао. Он остаје без такмаца међу историчарима југословенског Јадрана.

IV. — АРХЕОЛОГ СВЕТСКОГ ГЛАСА

Грга Новак је значајан и заслужан не само као историчар него и као археолог, иако је број његових радова из археологије мањи од броја његових историографских текстова. Оно што им је заједничко, и што их нераздвојно везује и спаја, то је чињеница да су и једни и други незаобилазно везани за Далмацију. Као што је тачно речено: „Као археолог и теренски истраживач, Новак се више определио за претисторију, односно за најстарија и дотле посве занемарена раздобља наше обале, па је, ис-

⁴² G. Novak, *Naše more (Razvitak moći i plovidbe na Jadranu)*, издање Јадранске страже, Сплит, 1927. Друго издање 1932.

⁴³ Прва књига обухвата раздобље од преисторијског доба до Кандијског рата, а друга књига од тога рата до Рапалског уговора.

⁴⁴ Према саопштењу др Ивана Илића, *Povijest Dalmacije* изаћи ће у издању свеучилишног накнадног завода „Liber“ у Загребу.

тражујући деценијама првенствено спиљске локалитете средњодалматинских отока (особито Хвара), дошао до открића од прворазредне важности“.⁴⁵ Према општем признању, од Новакових археолошких открића од највећег је научног значаја Грапчева спиља на Хвару.⁴⁶ Његова књига о овом драгоценом открићу оцењена је као складна симбиоза археолошких ископавања и историјских истраживања.⁴⁷

Први покушај ископавања у Грапчевој спиљи учинио је Новак још 1911. године, као асистент Археолошког музеја у Сплиту, али без успеха. Други покушај 1922, опет узалудно. Трећи покушај 1923. Четврти покушај 1924. Малодушнији трагови после толиких неуспеха изгубили би стрпљење и напустили би даље покушаје, али Новак је истрајао, вођен својом увек будном стваралачком интуицијом. Најзад је успео 1936. Сећајући се овога свога открића, Новак је испричао ове интересантне појединости:

„Много касније, кад сам прешао на систематско испитивање, када смо добро загледали слој по слој, полако и прецизно, једна моја студенткиња, после дугог, стрпљивог рада, ископала је један чудан комад и рекла: професоре, погледајте ово! И данас се сећам тога тренутка: гледам и не верујем! Гледам и видим — Крит! То је био период који нас је одводио на 2000 година пре наше ере! Кажем гласно: то је камарес, један специфичан стил који је настао на Криту (. .) После сам нашао и старије примерке од камареса (. .) Носио сам пуну корпу тих „примерака у Минхен, у Брисел, у Париз, и у научним дискусијама установио да је то култура старија од те чувене критске културе“.⁴⁸

Друго Новаково значајно археолошко откриће из преисторијског доба представља Маркова спиља, такође на Хвару. И у овом локалитету вршио је Новак ископавања низ година, проналазећи све нова и нова открића, о којима је написао пет запажених студија, које допуњују једна другу и потврђују ре-

⁴⁵ Ј. Шидак и Д. Рендић-Миочевећ, *Grga Novak, Enciklopedija Jugoslavije*, књ. VI, стр. 304.

⁴⁶ G. Novak, *Prehistorijski Hvar, Grapčeva spilja*, издање ЈАЗУ Загреб, 1955, стр. 381 и табела 278.

⁴⁷ Б. Чечук (*Život posvećen povijesti i arheologiji, Vjesnik*, 4. IV 1978) с разлогом констатује: „Ту је Новак дао још један примјер како се археологија и повијест допуњују, како археолошка ископавања прије писаних докумената проширују наше знање о најстаријим становницима Јадрана, њихову животу и везама с околним свијетом. Претхисторијски Хвар је прва монографија из неолитика Далмације и резултат вишегодишњих истраживања (...) Осим грађе из Грапчеве спиље Новак је у књизи дао и преглед историјских података и о источном Јадрану“.

⁴⁸ Г. Новак, *Примамљивост непознатог, Политика*, 10. III 1974.

зултате његових истраживања.⁴⁹ Повлачећи паралелу између Новакових открића ових преисторијских локалитета на Хвару, Јаков Сиротковић је с разлогом констатовао:

„Истраживањима Маркове спиле Г. Новак је дошао до резултата који нису мање значајни од оних у вези с Грапчевом. Наиме, Маркова спила у датирању улази у још старије раздобље од Грапчеве. Док је Грапчеву употребљавао човјек од око 2700. године, Маркова иде од 4500. године прије наше ере. У Марковој спили пронађена је и керамика брончаног, жељезног, грчког и римског времена, што доказује континуитет људског живота и материјалне културе какав представља изузетну ријеткост“.⁵⁰

У току своје дугогодишње истраживачке делатности Г. Новак је предузимао археолошка ископавања не само на своме Хвару него и на другим далматинским острвима, нарочито на Корчули, Вису и Ластову. Међутим, најуспешнија су била његова ископавања на Хвару, која су пронела славу његовог имена широм света. Ако се имају у виду резултати свих његових дугогодишњих ископавања, није претерано признање да је Г. Новак — „један од најистакнутијих, најактивнијих и најплоднијих археолога не само код нас него и у свијету“.⁵¹

V. — У ЈУГОСЛАВЕНСКОЈ АКАДЕМИЈИ

Име Грге Новака је тесно и нераздвојно везано за Југославенску академију знаности и умјетности. За дописног члана предложио га је још 10. јануара 1939. један од водећих хрватских и југословенских историчара Фердо Шишић. У своме реферату Шишић изражава своје уверење да ће Г. Новак „бити користан и вриједан члан наше Академије“.⁵² Изабран је на скупштини ЈАЗУ 6. јуна 1939. За редовног члана изабран је 11. фебруара 1947, за тајника Одјела за друштвене знаности 1953, за генералног тајника 1957, а за председника Академије 1958. На овој дужности остао је пуних 20 година, све до 1978, када је изабран за почасног председника. Овако дуго био је на челу

⁴⁹ G. Novak, *Markova spilja na otoku Hvaru, novo nalazište neolitsko obojene keramike*, I у едицији ЈАЗУ: *Acta et dissertationes archaeologicae*, књ. I, 1959, стр. 5—60. Друга студија објављена је у истој едицији, књ. II, 1962, стр. 19—102; трећа књ. IV—V, 1967 стр. 95—234; четврта књ. VI, 1968, стр. 57—126; пета књ. VII, 1974, 75—220.

⁵⁰ J. Sirotković, *Grga Novak*, говор на комеморацији у ЈАЗУ 11. IX 1978. *Око*, Загреб, бр. 170, од 21. IX — 5. X 1978.

⁵¹ B. Čečuk, *Život posvećen povijesti i arheologiji*, *Vjesnik*, 4. IV 1978.

⁵² F. Šišić, *Dr Grga Novak*, *Ljetopis JAZU za godinu 1938—39*, свезак 52, Загреб, 1940, стр. 142—144.

Академије још само Фрањо Рачки, један од оснивача и први председник Академије — „највећи Југословен XIX стољећа“.⁵³

На челу Академије, Г. Новак је доследно стајао на југословенским позицијама њених оснивача Штросмајера и Рачкога. Осећајући запостављеност провинција у раздобљу између два светска рата, Новак је са својим најближим сарадницима обратио највећу пажњу оснивању и формирању Академијиних института, завода и центара у већим градовима у унутрашњости. Будући да су наше приморске земље и покрајине у старој Југославији биле нарочито запостављене, Новак је њима дао приоритет. Довољно је овде указати само на неколико карактеристичних чињеница. Он је био један од иницијатора и оснивача Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику, Института за националну археологију у Сплиту, Института за историјске и економске науке у Задру и Сјеверно-Јадранског института у Риједи, и један од главних сарадника њихових научних едисија. Даље, био је један од оснивача, организатора и први председник Друштва за проучавање и унапређење поморства Југославије и први уредник *Pomroskog zbornika*. Најзад, не сме се заборавити да је Новак од почетка оснивања пружао пуну подршку Филозофском факултету у Задру, и као председник Комисије за избор професора историје и археологије и као ментор првим докторима историјских и археолошких наука на овом Факултету, желећи да и са своје стране допринесе формирању нових научних кадрова у Далмацији.

Међутим, Новак није заборавио ни Славонију, која је такође имала значајну улогу у историјском развоју хрватске и југословенске културе. Његовом иницијативом основан је Центар за знанствени рад ЈАЗУ у Осијеку, главном граду Славоније. Иако један од најмлађих Академијиних института, и осигуравајући Центар постигао је — за сразмерно кратко време свога трајања — значајне научне резултате.

Под Новаковим председништвом одржана је прослава 100-годишњице Југославенске академије и објављена је репрезентативна *Spmenica 1866—1966*. У уводној студији Новак је резимирао резултате вековних напора и препућа Академијиних одељења, института, завода, чланова и сарадника, и дошао до овог значајног закључка:

„Сва та многобројна издања, можда више него сви други значјни резултати, указују на ванредно плодан рад и унутар одјела Академије и унутар њених института, што све заједно с

⁵³ V. Novak, *Najveći Jugosloven XIX. stoljeća*, Предговор књизи: *Fra-
njo Rački u govorima i raspravama*, Загреб, 1925, стр. IX—XXV.

оним серијама које су започете одмах у вријеме оснивања Академије, а настављене све до данас, не представља само голему научну и умјетничку библиотеку него и непроцјенљиво заокружено дјело наше народне хрватске и југославенске културе. Као плодносан споменик наше националне зnanости и умјетности у трајању од 100 година, то неуништиво дјело изражава несаломљиву вољу да и у будућности служи напретку, срећи и благостању једнако народа у којем је никнула као и читавог човјечанства“.⁵⁴

Академијина *Spomenica* има не само пригодни јубиларни карактер, да достојно обележи једну значајну годишњицу, него садржи — поред Новакове уводне студије — још и зналачки састављен историјски преглед стогодишње делатности Академије на свима секторима наука и уметности. Израђен систематски, тематки, по струкама, с објективним оценама уложених напора и постигнутих резултата, овој преглед има своју несумњиву вредност и представља одличну скицу за будућу историју ове високе научне установе. У тој дупој историји Грга Новак заузима једно од најистакнутијих места, после Штросмајера и Рачкота.

VI. — ПОСЛЕДЊА ПРИЗНАЊА

Грга Новак је један од оних југословенских научних радника, који су још за живота добили заслужена признања за свој научни рад. Поред великог броја домаћих и страних ордена и одликовања, Новак је добио и највеће признање које му је отаџбина могла дати — награду АВНОЈ-а (1971). Био је члан не само свију југословенских академија и научних установа него и многих страних: енглеских, немачких, италијанских, аустријских, мађарских, чешких, пољских, бугарских и других. Мало је југословенских научних радника који су били чланови толиких страних академија и научних установа као Новак.

Умро је тако рећи са пером у руци, у дубокој старости, 7. септембра 1978. Непосредно пред смрт изашла су му у *Starinama JAZU* три рада, од којих два из историје његовог родног Хвара. Један од ових допуњује његова ранија истраживања о првој социјалној револуцији на Хвару.⁵⁵ Некада, као студент,

⁵⁴ G. Novak, *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1866—1966. Spomenica 1866—1966.* Заргеб, 1966, стр. 25.

⁵⁵ G. Novak, *Matij Lukanić i Toma Bevilacqua, prvi vođe pučkog prevrata na Hvaru god. 1510—1514. Starine JAZU*, 1978, књ. 57, стр. 5—49.

започео је с изучавањем Хвара — ове године, као деведесето-годишњак, завршио је своју научну делатност са Хваром.

Оставио је у рукопису, припремљену за штампу, другу књи-гу свога капиталног дела *Prehistorijski Hvar* и последњу свеску архивске грађе из Венеције,⁵⁶ о којој је сам рекао: „То су из-вјештаји млетачких намјесника у Далмацији од 1683. до 1700. године, из којих се види цијели живот Далмације, Дубровника и околних дијелова Бооне и Црне Горе. Најбољи извјештаји који су се читали у Сенату!“⁵⁷ Није доживео да види штампано друго издање *Povijesti Splita* и своје животно дело *Povijest Dalmacije*. Своме лекару, који га је лечио у болници, рекао је пред смрт „да му је највећа жеља да доврши неке рукописе, књиге“⁵⁸ Жеља му се није испунила.

Новакова смрт ожаљена је широм Југославије као нацио-нални губитак. Председник Републике Јосип Броз Тито рекао је: „Академик Грга Новак није био само научни радник, познат и признат у свјетским оквирима, већ и велики родољуб (...) Дао је изванредно велик допринос развоју социјалистичке мисли и нашег самоуправног друштва, што му осигурава изузетно мјесто међу великанима наших народа“.⁵⁹

Представници свих југословенских академија одали су му највећа признања.⁶⁰ Новине, листови и часописи донели су низ некролога и чланака. Одржане су многе комеморације и сед-нице у свима нашим републикама. Његова смрт одјекнула је и у научним круговима у иностранству, свуда где је његов рад био познат и цењен.

⁵⁶ *Commissiones et relationes venetae, IX.*

⁵⁷ G. Novak, *Rad me čini mladim, Vjesnik, 12. II 1978.*

⁵⁸ *Posljednji trenuci, Vjesnik, 8. IX 1978.*

⁵⁹ *Vjesnik, 9. IX 1978.*

⁶⁰ На комеморацији у ЈАЗУ председник Јаков Сиротковић је рекао: „Грга Новак је непоновљива личност. Он спада међу такве великане наше науке и културе који су учинили пионирске продоре у спознаје о нама, нашим просторима и нашем тлу, уграђујући трајно у основе зна-ности и културе човјечанства“. (*Политика, 12. IX 1978.*) Председник САНУ Павле Савић у некрологу каже: „Био је безрезервни Југословен. Живот га је провео кроз све делове наше земље и научио многоме што другима није било дато. Он је представљао синтезу онога што је свима нашим на-родима, нашој земљи корисно“. (*Политика, 9. IX 1978.*) Председник Ака-демије наука БиХ Алојз Венац рекао је: „Академик Новак је сигурно био једна од централних фигура XX стољећа у подручју изучавања про-шлости наших народа, посебно прошлости Далмације“. (*Vjesnik, 8. IX 1978.*) Академик Милутин Гарашанин констатује: „Његова смрт пред-ставља ненадокнадив губитак за цјелокупну повијесну знаност у свим ње-зиним дисциплинама, како у Југославији тако и у Европи“. (*Vjesnik, 8. IX 1978.*)

Од своје ране младости, преко зрелих година, све до дубоке старости, до саме смрти, Г. Новак је крчио нове путеве у наукама којима се бавио и којима је посветио цео живот. У хрватској историографији његово је место одмах поред Фрање Рачкога, Натка Нодила и Ферда Шишића, а и међу југословенским историчарима он заузима једно од најистакнутијих места. Као археолог, према признању самих археолога, Г. Новак стаје уз бок свога учитеља Франа Булића.

Као васпитач нових научних генерација, прво у Скопљу, а затим дуго низ година у Загребу, Грга Новак је — без обзира на унутрашње кризе кроз које је пролазила југословенска мисао — повезивао и спајао наше народе, превазилазио све пролазне слабости и утирао путеве братству и јединству.

Коста Милутиновић